

Onbehagen in de polder

Nederland in conflict sinds 1795

*Onder redactie van
Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn*

Afbeelding omslag: Daniël Vrijdag, *Beschieting van Willemstad*, 1793. Rijksmuseum, Amsterdam.

Ontwerp omslag: Ron van Roon, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 8964 700 9

e-ISBN 978 90 4852 407 5 (pdf)

e-ISBN 978 90 4852 408 2 (ePub)

NUR 688

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Inleiding	7
<i>Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn</i>	

De kop indrukken

Onderdrukt onbehagen	23
Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland 1780-1815	
<i>Mart Rutjes</i>	

‘Aan het volk van Nederland’	43
Argwaan, Adams en Van der Capellen	
<i>Eduard van de Bilt</i>	

In goede banen leiden

De emancipatiemonitor	63
Homoseksuelen, moslims en de wording van het Nederlandse homonationalisme (1980-1990)	
<i>Bram Mellink</i>	

‘Geef die joint eens door’	89
Het problematische idealisme van het Nederlandse softdrugsbeleid, 1976-heden	
<i>Gemma Blok en James Kennedy</i>	

Burgemeester in oorlogstijd	113
Willem Joseph van Brien en van de Groote Lindt	
<i>Martijn van der Burg</i>	

De grens opzoeken

- 'Een lam republikeintje als ik' 139
Jacob Hahn, het achttiende-eeuwse gevoelsdenken en de
ordeverstoringen in de Nationale Vergadering
Joris Oddens
- Stadsvernieuwing, ideologie en buitenparlementaire actie 163
Mobilisering van onbehagen in de strijd tegen Hoog
Catharijne, 1970-1973
Tim Verlaan
- Vorbij de Pacificatie 185
Het vechtkabinet van oorlogspremier Cort van der
Linden (1913-1918) en de strijd om de volkswil
Samuël Kruizinga

Om de hete brij heendraaien

- Vervelende verjaardagen 209
Herrie en stilte tijdens de vijftigste en honderdste
verjaardag van het Koninkrijk der Nederlanden
Jouke Turpijn
- 'Een stukje ellende in uw eigen wereldje' 231
Solidariteit met de derde wereld in de Nederlandse
vakbeweging
Peter van Dam
- 'Rebellen die de macht van ambtenaren overnemen' 253
De vierde macht en de strijd om de vermaatschappelijking
van ontwikkelingssamenwerking, 1960-1975
Sjoerd Keulen
- Noten 281
- Over de auteurs 335

Inleiding

Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn

In het najaar van 1997 wierp *De Gids* een blik in zijn verleden. Dertig jaar eerder had het tijdschrift de vraag ‘Heeft u ook zo’n last van onbehagen?’ aan verschillende opiniemakers voorgelegd. Dat had toen geleid tot een vuistdik nummer over het thema onbehagen. ‘Niemand zou zich dat nummer nog herinneren als Joke Kool-Smit niet daarvoor haar beroemde stuk over het onbehagen bij de vrouw had geschreven, een betoog dat als het startschot van de tweede feministische golf wordt gezien,’ stelde de redactie in 1997 vast.¹ Toch had het een staalkaart geboden van waar Nederlanders zich destijds over hadden opgewonden, al was het niet gemakkelijk geweest auteurs tot bijdragen te bewegen. Dat had volgens de redactie vooral te maken met een definitieprobleem: het begrip ‘onbehagen’, dat in de jaren zestig nog niet in het woordenboek was opgenomen, was in die tijd als ‘de vage klachten waarmee sommige patiënten naar de huisarts gaan’: ongedefinieerd, emotioneel en onbenullig. Onbehagen, zo citeerde de redactie Joop den Uyl, was het haartje aan je pen, de dode vliegen op de voorruit, de muggen om de tent. Het hield ‘het midden tussen ongeluk en spleen. Voor het eerste heb ik geen reden, voor het laatste geen gestel.’

Als de redactie van *De Gids* met deze definitie gelijk had, dan hebben de auteurs zich daar in 1967 weinig van aangetrokken. De ingeleverde bijdragen over de welvaartskloof en de derde wereld, de ongelijkheid tussen man en vrouw, de oorlog in Vietnam en de atoombom gingen immers allerminst over vaag ongenoegen. Ze adresseerden concrete politieke problemen en moedigden aan tot strijd. De redactie van 1967 had zichzelf in een lastige situatie gebracht en moest het etiket ‘onbehagen’ – later door Van Dale omschreven als ‘onaangenaam gevoel’ of ‘(lichte) ontstemming’ – plakken op situaties waar dit eigenlijk niet paste. In 1997 gebeurde in de tweede *special* van *De Gids* over onbehagen

precies hetzelfde. Op nogal gênante wijze plaatste de redactie John Jansen van Galens onbehagen bij het hardlopen op één lijn met Ed van Thijns onbehagen over Srebrenica en het onbehagen over de herinnering aan de Jodenvervolging.

Waar de redactie van *De Gids* aan het einde van de jaren negentig vaststelde dat onbehagen vooral een persoonlijk gevoel was, dat niet langer aan brede maatschappelijke thema's leek te raken, kwam de publieke manifestatie van het verschijnsel korte tijd later breed in de belangstelling te staan. Veel politici, beleidsmakers, journalisten en academici hebben zich de laatste jaren het hoofd gebroken over het publieke onbehagen dat sinds elf september en de moord op Pim Fortuyn zichtbaar werd. Was de Nederlandse bevolking – in de woorden van historicus Piet de Rooy – in de jaren negentig nog 'erg tevreden over van alles en nog wat', na het jaar 2000 sloeg de stemming radicaal om.² Waar kwam al deze onvrede vandaan en, belangrijker nog, hoe viel zij te verklaren?

In de loop der tijd zijn er uiteenlopende antwoorden op die vraag geformuleerd. Sommige analytici zochten de oorzaak van het probleem in de veranderende samenstelling van de Nederlandse bevolking. Zo voorspelde publicist Paul Scheffer in 2000 in *NRC Handelsblad* dat het multiculturele Nederland in de eenentwintigste eeuw grote problemen tegemoet kon zien. Maatschappelijke nieuwkomers zouden ten prooi vallen aan het 'gemakzuchtig multiculturalisme' van Nederland, waardoor 'hele generaties onder het mom van tolerantie [worden] afgeschreven'.³ Deze analyse werd later samengevat in de mantra dat 'onze tolerantie [...] gaandeweg [is] omgeslagen in onverschilligheid'. Ze leidde tot hevige debatten over de (on)verenigbaarheid van Verlichting en Islam, problemen van 'de mensen in de wijken' en de lege tolerantie die Nederland in de afgelopen decennia zou hebben gekenmerkt.⁴

Anderen zagen vooral problemen op politiek terrein: leverde de Nederlandse 'diplomademocratie' nog wel een adequate volksvertegenwoordiging op waarin ook lager opgeleiden zich konden herkennen?⁵ Werd de kloof tussen burger en politiek wellicht

onnodig groot gemaakt door regenteske en technocratische politici, zoals de socioloog Gabriël van den Brink in een WRR-rapport uit 2002 suggereerde, of was juist het populistische verlangen naar het dichten van die kloof een van de grootste bedreigingen voor de Nederlandse democratie?⁶ Ten slotte bleef ook de internationale dimensie van het vraagstuk niet buiten beschouwing: de economische vervlechting van de wereld, de politieke machtsverschuiving van Den Haag naar Brussel en de internationalisering en flexibilisering van de arbeidsmarkt zetten bestaande zekerheden onder druk. Vooral laagopgeleiden, die slecht voor deze veranderingen waren toegerust, zouden daar onzeker en ontevreden van zijn geworden.

Hoe verschillend de analyses ook zijn, zij hebben tenminste een herkenbare gemene deler: steevast veronderstellen zij dat de samenleving die eerder als stabiel en harmonieus gegolden had, in korte tijd op drift was geraakt. Nederland was 'in de war' en viel ten prooi aan 'nieuwe instabiliteit', zoals de laatste heruitgave van het gezaghebbende handboek Nederlandse geschiedenis *Land van kleine gebaren* beweert.⁷ Over het vermeende identiteitsprobleem van Nederland en de verwarring die daaruit voortvloeide, hebben ook historici zich in de afgelopen tien jaar gemengd. Ze droegen bij aan discussies over de voors en tegens van een nationale historische canon en een museum, ze pleitten voor een terugkeer van 'grote verhalen' in de Nederlandse geschiedenis, Leids onderzoek leidde tot een bescheiden herwaardering van de vaak impliciete en vergeten politieke tradities van Nederland, en het grootschalige onderzoeksprogramma *Omstreden democratie* liet zien dat dit 'succesverhaal' eigenlijk altijd al rafelige randen had gehad.⁸

Opvallend in dergelijk onderzoek is dat de aandacht eerder uitgaat naar de remedie, dan naar de vermeende kwaal. Anders gezegd: terwijl historici en sociale wetenschappers veel aandacht hebben voor zaken die zij als oorzaak van onbehagen zien – schijntolerantie, globalisering, populisme, enzovoorts – treedt het thema onbehagen zelden op de voorgrond. Maar wat bedoelen we eigenlijk met onbehagen, en welke rol speelt het

in het Nederlandse politiek-maatschappelijke debat? Hoewel aandacht voor maatschappelijk onbehagen de afgelopen tien jaar veelal is gelegitimeerd met kreten als 'ik doe wat ik zeg en ik zeg wat ik denk', 'vrijheid van meningsuiting' en 'benoemen en bouwen', heeft dat vooralsnog geen helder beeld opgeleverd. Draagt het begrip 'onbehagen' eigenlijk wel bij aan de articulatie van maatschappelijke problemen, of leidt het de aandacht daar juist van af?

In deze bundel staan het ontstaan, de articulatie en de omgang van en met maatschappelijk 'onbehagen' in de Nederlandse geschiedenis centraal. Meer dan over hoe onbehagen wordt opgelost of over de diepere oorzaken die aan onbehagen ten grondslag liggen, gaat dit boek over de wijze waarop Nederlanders in de loop van hun geschiedenis met onbehagen en de daarmee gepaard gaande conflicten zijn omgegaan. Deze rijke geschiedenis van onbehagen en conflict biedt naast een relativering van de problemen in onze eigen tijd, meer inzicht in het proces van politieke articulatie: de wijze waarop maatschappelijke onvrede een stem krijgt en vertaald wordt naar politieke strijd.

Publiek onbehagen en politieke articulatie

Wie een geschiedenis vol conflicten met het concept 'onbehagen' te lijf wil gaan, loopt al gauw tegen problemen aan. Wat wordt er eigenlijk met dit begrip bedoeld? In een recent verschenen beleidsrapport van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *Het onbehagen voorbij*, wordt het begrip gebruikt om een maatschappelijke paradox te duiden: hoewel Nederlanders hun persoonlijk leven hoofdzakelijk als gelukkig beschrijven, zijn zij ontevreden over de wijze waarop 'de Nederlandse samenleving zich ontwikkelt'.⁹ Net als in de omschrijving uit *De Gids* lijkt onbehagen iets algemeen en onbestemds, moeilijk tastbaar en bovendien vooral herkenbaar als emotie of 'gevoel'.

Toch is het begrip lang niet zo eenduidig als hiermee wordt geïmpliceerd. Vooral tussen persoonlijk en publiek onbehagen

gaapt een kloof. Wie last heeft van persoonlijk onbehagen en daaraan uiting geeft, kan in de regel een vraag als antwoord verwachten: 'Wat is er aan de hand?', of 'Wat is het probleem?' Het begrip lijkt in deze situatie om een betere articulatie te vragen, en de uiting wordt dan ook vaak ingezet om dit doel te bereiken. Gaat het echter over publiek onbehagen, dan gebeurt eerder het tegenovergestelde: het onbehagen benoemt een terrein waar we eigenlijk niet goed raad mee weten, het poogt datgene af te bakenen wat eigenlijk niet af te bakenen valt. In die zin leiden gesprekken over maatschappelijk onbehagen lang niet altijd tot opheldering van het onderliggende probleem. Integendeel, vaak wordt het begrip gebruikt om aan te geven dat een probleem niet helder te definiëren valt.

Wie 'publiek onbehagen' gebruikt om onvrede te analyseren, moet op zijn hoede zijn. Ten eerste draagt een dergelijke analyse al gauw bij aan het bagatelliseren van een conflict: door woede en protest te reduceren tot een onbestemde ontevredenheid, worden de scherpe randen van het conflict haast automatisch afgevlind. Ten tweede heeft het bestempelen van conflicten tot een gevoelskwestie iets kleinerends, alsof het conflict in kwestie uiteindelijk niet zoveel voorstelt, of in ieder geval met een beter gebruik van ratio niet tot deze proporties had hoeven uitgroeien. Ten slotte wordt de term 'onbehagen', als het althans om de collectieve verschijningsvorm daarvan gaat, zelden door de strijdende partijen zelf gebruikt. Veelal is het een term van analytici op afstand, die het ontstane conflict namens anderen duiden en gladstrijken, zonder dat de betrokkenen daarin worden gekend.

Als attenderend begrip heeft onbehagen aanzienlijk meer te bieden. In dat geval verwijst het naar een moment binnen een proces van politisering: het moment waarop sluimerende onvrede (nog) niet in duidelijk herkenbare taal is gevat. Wie met deze ogen naar de Nederlandse geschiedenis kijkt, komt, naast overduidelijke uitbarstingen van onvrede en geweld, allerlei subtielere vormen van belangentegenstellingen en politieke strijd op het spoor. Inzicht in deze subtielere vormen van maatschappelijke strijd is voor de historicus van elementair belang.

Wie alleen de conflicten serieus neemt die tot opzienbarend geweld hebben geleid, kan gemakkelijk denken dat Nederland, enkele uitzonderingen daargelaten, een harmonieus land was: over het algemeen was alles koek en ei, slechts af en toe waren er echte escalaties. Wie aandacht besteedt aan subtielere, veelal sluimerende vormen van onvrede, krijgt veel meer conflicten te zien. Vervolgens kan dan onderzocht worden hoe die onvrede wordt gearticuleerd en op welke verschillende manieren daarop wordt gereageerd. Naar die articulatie van onbehagen en naar de grote verschillen in de omgang met die vormen van articulatie is tot nu toe verrassend weinig historisch onderzoek verricht.

Dat komt omdat veel historici het conflictueuze karakter van de Nederlandse geschiedenis niet op waarde hebben geschat. Het idee dat de Nederlandse samenleving in hoofdlijnen consensusgericht en harmonieus zou zijn, voert in de geschiedschrijving meestal de boventoon. W.A. Ockerse meende al in de late achttiende eeuw dat de Nederlander naar zijn aard flegmatiek zou zijn, een verschijnsel dat hij uit het milde Nederlandse klimaat verklaarde.¹⁰ Robert Fruin deelde de Nederlandse geschiedenis aan het einde van de negentiende eeuw op in drie fasen: de Bourgondische tijd, waarin wel orde heerste maar vrijheid geen plaats had; de Republiek, waarin de vrijheid de boventoon voerde maar orde ver te zoeken was; en de constitutionele monarchie, waarin vrijheid en orde hand in hand gingen.¹¹ Zo vond Fruin het hoogtepunt van de Nederlandse geschiedenis in zijn eigen dagen, maar ging hij overgangperiodes in zijn studies juist uit de weg.¹² Eenzelfde bezwerende nadruk op het rustige karakter van de Nederlanders klinkt door in het werk van Johan Huizinga, die meende dat de Nederlandse cultuur 'burgerlijk [is] in elken zin, dien men aan het woord hechten wil'.¹³

Hoewel dit beeld aan enige slijtage onderhevig is geweest, geldt Nederland ook in meer recente overzichtswerken als een 'land van kleine gebaren' en als de natie waar 'in het algemeen werd vastgehouden aan de gedachte dat er pragmatische compromissen gesloten moesten worden. In die zin was Nederland geen land van verbitterde twisten, maar van aanhoudende rivaliteiten'.¹⁴

Wanneer conflicten in de recente geschiedschrijving worden besproken, is dat vaak als uitzondering op de regel, zoals blijkt uit het werk van Antoine Verbij over politiek radicalisme in de jaren zeventig. Volgens hem kende Nederland in de jaren zeventig een kortstondige periode van kleinschalig maar verbeterd politiek radicalisme, dat werd gedoogd dankzij een progressieve gezindheid in het publieke debat. Die periode duurde evenwel niet lang: 'De conservatieve meerderheid die gedurende de jaren zeventig had gezucht en gezwegen onder de linkse hegemonie, heroverde de macht die haar getalsmatig altijd al toekwam.'¹⁵

Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat Nederlanders conflicten in algemene zin zouden negeren of systematisch zouden wegschrijven uit de geschiedenis. Voor sommige auteurs was onbehagen altijd al aanwezig. Zo liet H.J.A. Hofland er in 1998 geen twijfel over bestaan: 'Beschaving gaat gepaard met onbehagen; het is de prijs die we voor de zekerheid van regelmaat en comfort moeten betalen.'¹⁶ Anderen beschouwden onbehagen en ressentiment in het bijzonder als een gevolg van het succes van democratie, participatie en emancipatie. Zodra alle inwoners alles hadden verkregen wat de welvaartstaat voorschreef en daar zelf ook over wilden meepraten, gebeurde dit louter met wrok, vijandigheid, jaloezie en boosheid. De rechten waren namelijk voor de burgers te vanzelfsprekend en voor de overheid te duur geworden.¹⁷ Arnon Grunberg ging zelfs nog een stap verder en concludeerde: 'De burgers zijn niet boos omdat hun onrecht is aangedaan, maar omdat de woede hun leven zin geeft.'¹⁸

Drie grote conflicten in de negentiende en twintigste eeuw hebben wel nadrukkelijk de aandacht van historici getrokken: de sociale kwestie, de schoolstrijd en koloniale conflicten. Het strijdbare karakter van Nederlanders speelt hier wel degelijk een belangrijke rol, bijvoorbeeld in de studie van de politicoloog Arend Lijphart, die zich in 1968 afvroeg hoe Nederland, ondanks zulke scherpe politiek-religieuze conflicten, toch tot een harmonieuze 'pacificatiepolitiek' in staat kon zijn. Of Siep Stuurman, die de geschiedenis van de verzuiling ontmaskerde als een strijd over kapitalisme en patriërchaat.¹⁹ In deze literatuur valt echter

op hoezeer de beschouwers het conflict hebben ingekapseld in een overzichtelijk analytisch kader, zoals verzuiling, sekseverschil en klassenstrijd. Vervolgens gaat alle aandacht uit naar de duiding van het conflict, en niet naar de wijze waarop het conflict werd gearticuleerd en tegemoet werd getreden. Hoewel historici over het algemeen uitstekend kunnen uitleggen hoe conflicten zijn opgelost en tot welke arrangementen ze hebben geleid (verzorgingsstaat, verzuiling, poldermodel), blijft het inzicht in de wording en de articulatie van conflicten daar sterk bij achter.

Inzicht in de articulatie van conflicten en de uiteenlopende pogingen ze vervolgens te bezweren zijn niet alleen belangrijk omwille van ons begrip van deze conflicten, het dient nog een ander doel. De Amerikaanse politicus Henry Adams heeft politiek omschreven als 'the systematic organization of hatreds'.²⁰ Ook zonder zijn cynisme te delen is het niet moeilijk om de waarde van Adams' observatie in te zien: elke samenleving is een vergaarbak van spanningen. Dit zorgt ervoor dat consensus en compromissen steeds weer bevochten moeten worden en dat zelfs wanneer daaruit harmonie zou ontstaan, deze geen natuurlijke status quo weerspiegelt, maar hooguit een precaire balans vormt binnen steeds wisselende machtsverhoudingen. Daarom kunnen compromis, consensus en harmonie slechts tegen de achtergrond van conflict bestaan, en is het van wezenlijk belang om nader te bekijken hoe dergelijke conflicten boven water komen en vervolgens ingang vinden in het publieke debat. Slechts tegen deze achtergrond van politieke articulatie vallen de vele conflicten en de vaak moeizaam bevochten of bedwongen harmonie in Nederland beter te begrijpen.

Onbehagen als vertrekpunt

Dit boek stelt de articulatie van onbehagen en de verschillende pogingen daarop te reageren centraal. Om dat te doen gaan wij niet op zoek naar de meest gewelddadige episodes in de Neder-

landse geschiedenis, maar naar verschillende manieren waarop conflicten zijn uitgevochten.²¹ De afwezigheid van openlijke geweldpleging is immers niet hetzelfde als de afwezigheid van conflict. Net als de landen om ons heen was Nederland ook in het verleden een land van veel verscheidenheid en weinig eenheid, van veel conflicten en weinig geslaagde oplossingen. Conflicten werden lang niet altijd openlijk uitgevochten, maar konden ook een sluimerend bestaan leiden. Soms werden ze met veel lawaai publiek gemaakt, maar verdwenen ze ook weer als sneeuw voor de zon van de agenda. Soms onttrokken zij zich grotendeels aan het zicht, maar bleven zij lange tijd gepaard gaan met vals gesneer en geschrijf.

Om dit perspectief naar voren te brengen levert deze bundel geen staalkaart of tijdlijn van conflicten in Nederland – het zijn er te veel – maar schetst hij een aantal manieren waarop in het verleden in Nederland met conflicten is omgegaan. Deze manieren zijn terug te vinden in de titels van de vier secties: de kop indrukken, de grens opzoeken, om de hete brij heen draaien, en in goede banen leiden. De verschillende bijdrages illustreren de veelzijdige omgang met conflicten in Nederland: consensus was er bijna nooit, ook een compromis vonden de strijdende partijen maar zelden, en als ze er al een vonden, werd vaak lang niet iedereen daar beter van.

Het kiezen van onbehagen als vertrekpunt voor de geschiedschrijving over conflicten heeft een aantal voordelen. In de eerste plaats benadert het conflicten vanuit hun oorsprong. Waar in het verhaal van Nederland als polderland de uitkomst van het conflict al vaststaat, laat de analyse van Mart Rutjes over staatsrepressie in de periode 1780-1820 zien dat ook repressie en manipulatie een plaats hebben in de Nederlandse geschiedenis. De dubbele bodem van een vaak negatief beoordeelde houding als wantrouwigheid demonstreert Eduard van de Bilt aan de hand van het werk van de Amerikaanse revolutionair John Adams en de Hollandse patriot Joan Derk van der Capellen tot den Pol. De neiging om het de kop in te drukken zou wel eens aan het democratische belang van wantrouwen voorbij

kunnen gaan, maar de emotie blijkt eveneens moeilijk in toom te houden.

De gevallen waarin de grenzen werden opgezocht tonen dat ook waar het uiteindelijk niet mis ging, escalatie wel degelijk een reële mogelijkheid was. Zo beschrijft Tim Verlaan hoe het Utrechtse Muurkrant-collectief de bouw van Hoog Catharijne als aanleiding zag om agressieve acties tegen de bouwer en het stadsbestuur te propageren. Rondom de opening van het nieuwe complex kwam het vervolgens ook daadwerkelijk tot ongeregelheden, maar niet op de schaal waar het collectief op had gehoopt. De Nederlandse geschiedenis verschijnt dan niet als een in de regel harmonieuze geschiedenis, waarin natuurlijk zo nu en dan een conflict en een enkele keer zelfs geweld te vinden was, maar als een open verhaal, waarin het verloop van ieder conflict zijn eigen analyse verdient tegen de achtergrond van voortdurend veranderende machtsverhoudingen en de steeds aanwezige dreiging van escalatie. Pas wanneer er een kruitvat aanwezig is, is het vermijden van een explosie immers een handeling die de aandacht verdient.

In de tweede plaats wordt met onbehagen als vertrekpunt duidelijk dat lang niet voor ieder conflict een compromis gevonden werd. Dat is te zien bij diegenen die de grenzen van de bestaande orde opzochten om te zien of ze deze konden opreken of die overwogen die orde omver te werpen. Zo beschrijft Joris Oddens hoe Jacob Hahn zijn handicap inzette om een emotioneel-lichamelijk en een bedaard republikeins register met elkaar te combineren. Zijn vermeende uitglidders illustreren hoe moeilijk het was de grens op te zoeken, zonder deze te overschrijden. Hoe Nederlandse politici de grenzen opzochten illustreert ook Samuël Kruizinga, die laat zien hoe Cort van der Linden de democratie naar zijn hand probeerde te zetten om zich als premier van een minderheidskabinet ten tijde van de Eerste Wereldoorlog staande te houden.

Een andere manier om conflicten te benaderen tonen de bijdragen waarin men om de hete brij heen draaide: in plaats van een conflict met een compromis uit de wereld te helpen,

was het ook mogelijk zo lang te wachten tot het weer verdween, of tot het conflict in het eigen voordeel beslecht kon worden. De herdenkingen van 1813 in 1863 en 1913 die Jouke Turpijn aan de orde stelt, waren bij uitstek omstreden ondernemingen, die zich niet met een mooi compromis lieten wegwuiven. Soms kwamen de plannen van de verschillende comités door de grote verdeeldheid niet van de grond, dan weer bleek een geslaagd feestje alleen in besloten gezelschap mogelijk. Ook in het kloppend hart van de overlegeconomie bleek het simpelweg uitzitten van conflicten een geschikte oplossing, waar een compromis niet gevonden kon worden. Dat blijkt goed uit de bijdrage van Peter van Dam. Gesteld voor de vraag hoe ver de solidariteit van de vakbeweging met de derde wereld zou moeten gaan, prevaleerde uiteindelijk een gematigde koers, simpelweg doordat de top van de vakcentrales wachtte tot de initiatieven van radicalere groepen stukliepen, om vervolgens een voorzichtiger benadering in het werk van de beweging te integreren. Dat uitzitten niet altijd het gewenste resultaat opleverde, toont de bijdrage van Sjoerd Keulen over de rol van ambtenaren in het beleid omtrent ontwikkelingssamenwerking. Stukje bij beetje moesten de betrokken ambtenaren onder ogen zien dat hun strategie van beheersing achter de schermen niet meer werkte op een beleidsterrein dat steeds meer publieke aandacht trok.

Ten derde tonen de bijdrages waarin het in goede banen leiden van conflicten centraal staat, dat het compromis – als het wel bereikt wordt – lang niet altijd de positieve bijklank verdient die er door enthousiaste polderaars aan wordt gegeven. Het drugsbeleid dat in de jaren zeventig als compromis werd geformuleerd, veroorzaakte al gauw meer problemen dan het oploste, en meer verdeeldheid dan er voorafgaande aan de jaren zeventig op dit punt heerste, zo laten Gemma Blok en James Kennedy in deze bundel zien. Ook profiteerde niet iedereen gelijkmatig van compromissen, zo blijkt uit de bijdrage van Bram Mellink over de moeilijke positie van homo's en moslims als gevolg van de eensgezindheid over het belang van het waarborgen van een zo groot mogelijke individuele vrijheid. Martijn van der Burg

analyseert hoe de Amsterdamse burgemeester Van Brienens tijdens de Franse Tijd als compromiskandidaat voortdurend moest laveren om zijn eigen positie veilig te stellen. Rondom de door Turpijn beschreven herdenkingen blijken die festiviteiten die wel een succes waren, bepaalde groepen te instrumentalisieren, te marginaliseren of zelfs buiten te sluiten. Evenzeer roepen de geslaagde manipulaties van de bij ontwikkelingsbeleid betrokken ambtenaren in de bijdrage van Keulen de vraag op, of onomstreden beleid wel altijd zo wenselijk is.

De focus op onbehagen en de omgang met conflict in de Nederlandse geschiedenis bewijst in deze twaalf bijdragen zijn toegevoegde waarde, maar daarmee is de kous niet af. Deze bundel hoopt zijn lezers vooral een aantal vragen mee te geven over de wegen waarop onbehagen naar voren komt en over de uiteenlopende manieren waarop met dat onbehagen is omgegaan. De auteurs van RMO-rapport *Het onbehagen voorbij* hebben erop gewezen dat achter de façade van ‘onbehagen’ veel verschillende vormen van onvrede schuilgaan.²² Zij roepen op om deze verschillende vormen die als onbehagen bestempeld worden te ontrafelen. De afgelopen jaren lijkt een belangrijk deel van de onvrede zich te richten op migratie, op een ‘geglobaliseerde’ economie, op het functioneren van de representatieve democratie en op de positie van de natiestaat binnen Europa. Hoe zat dat in het verleden? Wie articuleerden hun onvrede en waarom deden zij dat? Welke uitingen van onbehagen werden geaccepteerd, welke onderdrukt? Opvallend is bijvoorbeeld dat kritiek op migranten lange tijd nauwelijks naar voren werd gebracht, doordat deze onder de noemer van racisme een taboe vormde. Door dergelijk commentaar als kritiek op religieuze denkbeelden naar voren te brengen, staan de zaken er op dit punt de afgelopen jaren volstrekt anders voor. En dit is evenmin het eindstation. Door de komst van christelijke doch in de ogen van de critici onwelkome Oost-Europeanen kan het religie-*bashen* vervangen worden door iets anders, bijvoorbeeld kritiek op de Europese Unie. Dit voorbeeld maakt eveneens duidelijk dat onbehagen niet bij de landsgrenzen ophoudt. Tot hoever rijkt

het Nederlandse onbehagen, en is dat onbehagen eigenlijk wel anders dan in andere landen?

De vraag welke manieren van omgang met onbehagen op verschillende momenten geaccepteerd zijn, verdient eveneens meer aandacht. Op basis van welke argumenten speelt de overheid een rol bij conflicten en wanneer kiest zij ervoor repressief op te treden? Maar ook: welke compromissen worden als acceptabel beschouwd, en welke verworpen als halfbakken of zelfs gevaarlijk? Wie profiteren van de gekozen strategie van conflictbeheersing? Welke argumenten hanteren de betrokkenen om hun keuzes te legitimeren?

Zoals in deze bundel naar voren komt, moeten we meer bekijken dan de relatie tussen burgers en overheid. Ook de rol die verenigingen, maatschappelijke organisaties en bedrijven spelen in de omgang met onbehagen, het zoeken naar compromissen of juist het afwijzen daarvan, is essentieel om het verleden in dit licht te doorgronden. Ook de rol van de geschiedschrijving zelf verdient in dit licht nieuwe aandacht. Bij historici met een vast beginsel als de antirevolutionaire Guillaume Groen van Prinsterer en de marxistische Annie en Jan Romein is duidelijk te zien hoe zij zich lieten leiden door hun onbehagen. In andere gevallen is de relatie minder duidelijk, maar daarom nog niet afwezig. Waarom hebben historici zich juist de afgelopen jaren bijvoorbeeld veelvuldig opgeworpen als pleitbezorgers van de harmonie in de polder? Welke rol speelde het onbehagen van historici in hun werk?

Het moge duidelijk zijn dat deze bundel ook zelf een uiting van onbehagen is: over de moeizame omgang in Nederland met conflicten en over de overdreven nadruk op harmonie in zijn geschiedenis. Het is tijd om de strijdbijl op te graven. De veelvoud aan vormen van onbehagen, aan strijdtonelen, aan strategieën om conflicten te beheersen en uitkomsten ervan te veranderen, verdienen het om nader onder de loep te worden genomen.